

યુનિટ-૧ ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી

નોંધ

સંરચના

- ૧.૦ પ્રસ્તાવના
- ૧.૧ અધિગમ ઉદ્દેશ્ય
- ૧.૨ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ-એક સંક્ષિપ્ત સર્વદાણ (અહેવાલ)
 - ૧.૨.૧ પ્રાચીન સમયમાં ગુરુની ધારણા.
 - ૧.૨.૨ ગુરુની ભુમિકા અને તેની ફરજો.
 - ૧.૨.૩ વર્તમાન સાંવૃત્તિક (વ્યાવસાયિક) અધ્યાપક શિક્ષણ.
 - ૧.૨.૪ એક અધ્યાપકની વિશેષતા-ભુમિકા અને દાયિત્વ.
- ૧.૩ આજની ભારતીય શિક્ષણની ઉત્પત્તિ પુર્વ સ્વતંત્રતા સમય.
 - ૧.૩.૧ મર્કોલે મિનટસ.
 - ૧.૩.૨ વૃડસ ડિસ્પેચ.
 - ૧.૩.૩ હંટર કમિશન.
 - ૧.૩.૪ વિશ્વ વિદ્યાલયો સંબંધિત આયોગ.
 - ૧.૩.૫ સેડલર આયોગ.
 - ૧.૩.૬ હાર્ટગ સમિતિ
 - ૧.૩.૭ સપરુ સમિતિ
 - ૧.૩.૮ અબોટ-વુડ પ્રતિવેદન (રિપોર્ટ)
 - ૧.૩.૯ જાકિર હુસૈન સમિતિ પ્રતિવેદન
 - ૧.૩.૧૦ સાર્જક પ્રતિવેદન
- ૧.૪ સારાંશ
- ૧.૫ સંદર્ભ ગ્રંથ/કેટલાંક ઉપયોગી પુસ્તક
- ૧.૬ અન્ય મુદ્દાનો અભ્યાસ.

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

તમે અનુભવ કરશો કે શરૂઆતનું શિક્ષાનું સાર્વાગીરણ આજે એક વૈશ્વિક ચિંતાનો વિષય બની ગયો છે. શિક્ષાના આ સાર્વાગીકરણને શતાબ્દી વિકાસના લક્ષ્યોમાં એક મહત્વપુર્ણ સ્થાન આપ્યું છે અને આને આજિવિકાથી બીજા સ્થાન પર મુકવામાં આવ્યું છે. જેને વિશ્વના ૨૦૦ થી વધારે દેશો દ્વારા આગલા ૧૫ વર્ષોમાં પ્રાપ્ત કર્યું હતું, (આ નિરક્ષરતા ઉન્મુલન અને પ્રારંભિક શિક્ષાની સાર્વાગીકરણના પ્રાપ્તિ માટે આપણે લગાતાર લગભગ પચાસ વર્ષોથી કરેલા પ્રયાસ હવે સફળ થતા જોવા મળે છે. આજ આપણી આટલી મોટી જનસંખ્યા માટે એક વિશાળ શૈક્ષણિક તંત્ર ઊભુ થઈ ગયું છે. જેમાં ઉન્નત નાંમાકન, અવધારણા તથા અધ્યાપાક-અધ્યેતા અનુસ્પુત છે. ઉચ્ચ સાક્ષરતા દર છે તથા વધારે આધારભૂત સુવિધા તથા એમના વિકાસ વિદ્યામાન છે. તેમાંથી સાક્ષરતા અભિયાન, રાષ્ટ્રીય પૌઢ શિક્ષા કાર્યક્રમ, ડી. પી. ઈ. પી., એસ. એસ. એ. શિક્ષાના અધિકાર જેવી રાષ્ટ્રીય સ્તર પર થઈ ગયેલા કાર્યક્રમ છતાં પણ આજે લાખો બાળકો આજે પણ વિદ્યાલયના બહાર છે. હજારો શિક્ષકોની ભરતી કરવાની આવશ્યક છે તથા વષ-૨૦૧૫ પૂર્વ લગભગ ૧૦ લાખ શિક્ષકો ને પ્રશિક્ષિત કરવાની આવશ્યકતા છે. આ પરિસ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય મુક્ત વિદ્યાલય શિક્ષા સંસ્થાઓના દ્વારા ચલાવવામાં આવેલ શરૂઆતના શિક્ષણમાં ડિપ્લોમાં કાર્યક્રમ મહત્વપુર્ણ બની ગયું છે.

આપણે આ કાર્યક્રમના પ્રથમ પાઠ્ય ક્રમની શરૂઆત કરી શકીએ છીએ. આ પાઠ્યક્રમનો પ્રથમ પાઠ છે પ્રાચિન ભારતીય શિક્ષણ. આ પાઠ તમને પ્રાચીન સમયથી પ્રારંભ કરીને સ્વતંત્રતા પૂર્વના સમય સુધીની ભારતીય શિક્ષાના સંક્ષિપ્ત ઐતહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યથી અવગત કરાવશે.

ઈતિહાસના અધ્યનથી તમે જાણો છો કે ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી જુની સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. કોઈની પણ સભ્યતાના સાંસ્કૃતિક ભાવ તથા રાષ્ટ્રના આદર્શ તેમના દ્વારા અનુસરી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓના દ્વારા પ્રતિબિંબિત થાય છે. વાસ્તવમાં જેવા તમને વિદિત છે એક સભ્ય સમાજમાં વિદ્યાલયની સંસ્થા તથા શૈક્ષિક પ્રક્રિયાની શરૂઆત એ સમાજ તથા સાંસ્કૃતિના નિર્માણ, વિકાસ તથા એને સંપોષિત કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે. આજ આપણા દેશમાં થયું છે. ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી ભારતની સમૃદ્ધ સાંસ્કૃતિક પરંપરાથી જોડાયેલી છે. વધારે પડતી ખામીઓ છતાં પણ આ સામાજિક પુનઃ નિર્માણ તથા વિકાસનું એક સશક્ત સાધન રહ્યું છે.

પ્રાચીન ભારતની શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની સમીક્ષા. ઐતિહાસિક સમયમાં કઈ બાબત અધ્યાપકને માટે કારણ બની જેમકે, એ સમયમાં તો કોઈ મૂદ્રણ સુવિધા પ્રસારની વ્યવસ્થા ન હતી. તમે પ્રાચિન કાળના ભારતીય શિક્ષણ મુલ્યોને શોધી શકો છો અને આજ ના વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં તેના ઔચિત્યની શોધ પણ કરી શકો છો.

આ પાઠમાં તમે પ્રાચિન ભારતની શૈક્ષણિક સમીક્ષા કરી શકશો, આનાથી આગળ તમે ગુરુની પરિવર્તનશીલ ભૂમિકા અને ફરજોનું અવલોકન કરી શકશો. તે ઉપરાંત તમે બ્રિટિશ શાસન કાળમાં સમાયેલ ભિન્ન શિક્ષણ આયોગ તથા સમિતિઓના પુનઃનિરીક્ષણ અને મુલ્યાંકન કરી શકશો તથા કહી શકશો કે તેમ આ અનુસંધાને ભારતીય શિક્ષણને કેવી રીતે પ્રભાવિત થયું. તેનાં વિશેષ સ્વતંત્રતા પુર્વે થયેલ શરૂઆત શિક્ષણના વિકાસની જાણકારી મેળવી શકશો.

નોંધ

૧.૧ હેતુઓ

- આ પાઠને સમજવાથી તમે ચોક્કસ જાણશો કે .
- પ્રાચિન ભારતની શૈક્ષણિક રીતિઓને વિચારી શકશો તથા તેને જાણી શકશો તેમજ આજના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પણ એ તેને મુલવી શકશો .
- પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ગુરૂની ભુમિકા તથા તેની પ્રતિષ્ઠાનુ મુલ્યાંકન કરી શકશો. પ્રાચિન કાળોમાં શિક્ષાને સમ્મુખ આવી પ્રવૃત્તિઓ, મુદા અને સ્પર્ધાઓને બતાવી શકશો. પ્રાચીન ઘટનાઓનુ વિશ્લેષણ કરી શકશો જેના કારણે શરૂઆતની શિક્ષણ પ્રણાલી વર્તમાનમાં આવી શકી ભિન્ન આયોગ અને સમિતિઓને સંસ્કૃતિઓનો શરૂઆતની શિક્ષણપ્રણાલિ પર પ્રભાવ જોઈ શકશો.

૧.૨ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ- એક સંક્ષિપ્ત સર્વક્ષણ.

૧૭મી સતાબ્દી પહેલાં તમને એક પણ પુસ્તક નહી મળે. જેમાં પ્રાચીન ભારતીઓના શૈક્ષણિક સિધ્ધાંતો અને પધ્ધતિઓ ઉપલબ્ધ હોય જ્યારે સત્યએ છે કે આ પ્રકારના સિધ્ધાંતો તથા પધ્ધતિઓ વધારે લાભો સમય વ્યવહારમાં રહી. સૂત્રો અને સ્મૃતિઓ જેવા ધર્મ ગ્રંથોમાં માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણનાં મુખ્ય લક્ષણોની રૂપરેખા અવશ્ય મળી શકશે. પરંતુ તેમને પ્રાથમિક શિક્ષણનું અલગ વિવરણ નહી મળે.

સંભાવના છે કે પ્રાચીન સમયમાં શિક્ષણને સ્વઉત્થાનની એક પ્રક્રિયા સમજવામાં આવતી હતી. જે જીવનથી મૃત્યુ પર્યાપ્ત ચાલતી રહેતી હતી. પ્રાથમિક અવસ્થામાં જીવન જીવવમાં અને દૈનિક ક્રિયા કરમની કરવામાં હતી.

તમને દેશમાં એવું સાહિત્ય મળી શકે છે. જેમાં જ્ઞાને વ્યક્તિની ત્રીજી આંખ સમજવામાં આવે છે. તેવું કહેવાય છે કે જે જીવનનાં દરેક સંજોગોમાં અંતરદ્રષ્ટિ પ્રદાન કરે છે. આપણા પુર્વજોની માન્યતા રહી છે કે શિક્ષણ અંતરદ્રષ્ટિ દ્વારા બુધ્ધિ સર્વધિત કરે છે જેને એક શક્તિ સમજવામાં આવે છે તથા જેને તમારી કાર્યશીલતા વધે અને તમને એ લાયક બનાવે છે કે તમે પ્રતિષ્ઠા, સન્માન અને ધન દોલત કમાઈ શકો છો.

એવી માન્યતા હતીકે ધન દોલતથી પ્રસન્નતા મળે છે. પરંતુ આનાથી આપણને આપણા ધાર્મિક પારિવારિક તથા સામાજિક કર્તવ્યોના નિર્વાહમાં પણ સહાયતા મળે છે. આ ઉપરાંત આનાથી મુક્તિનો માર્ગ ખુલે છે. ભતુહરીના નીતીશતકમાં કહ્યુ હતુ કે શિક્ષણ વગર આપણે પશુ સમાન છીએ. એવી ધારણા રહી છે કે શિક્ષણ જુદાજુદા રૂપોમાં વ્યક્તિ તથા સમાજમાં પરિવર્તન આવે છે.

(1) જ્ઞાનંતૃતીય મનુજસ્ય નેત્રં! સુભાષિતલ સંદોહ

(Subhashitaratnasandoha.p. 194)

Knowledge is the third eye of an individual

(2) બુદ્ધિર્મસ્ય બલ તસ્ય ! (Budhiaryasya balam tasya!)

(3) સા વિદ્યા યા વિમુક્તેય (Sa Vidya ya vimuktaya!)

(4) વિદ્યાદદાતિ વિનયમ્ વિનાયદ્યાતિ પાત્રતામ્ !

પાત્રત્વાદ્ધ નમાપ્રોતિધનોર્ધ્ધ તતઃ સુખમ્ !!

(Vidya dadati vinayam, vinayadyati patratam!

Patratwadhanamapnoti, dhanadharmamam tatah sukham!!)

(5) વિદ્યાહીન પશુ : (Vidyavihinah pashuh!)

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

શિક્ષણનો આરંભ ઉપનયન સંસ્કારથી થતો હતો તથા છોકરા અને છોકરી બંનેને શિક્ષણનો અધિકાર હતો. ઈતિહાસમાં વિખ્યાત વિદેશી મહિલાઓ, જેવી કે, ગાર્ગી, અત્રૈયી, કોશલ્યા, તારા, દ્રોપદીના ઉદાહરણ જોવા મળે છે. નિમ્ન સ્તરનું શિક્ષણરોજના સાંસારિક ક્રિયાઓના માટે આયાજિત કરવામાં આવતું હતું. જેનું ઉદ્દેશ્ય પોતાની તાત્કાલિક જરૂરીયોતોની પૂર્ણતા માટે પારિવારિક વ્યવસાયોને તૈયાર કરવાનું હતું. ઉચ્ચ શિક્ષણ અંતર્ગત વ્યાકરણ, ઈતિહાસ, પૌરાણિક કથા, વેદો, તર્કશાસ્ત્ર, રાજ્યતંત્ર, યુધ્ધકલા કે વિજ્ઞાન, લલિત કલાઓનું ગહન અધ્યયન સમાવિષ્ટ હતું, જેનું અંતિમ લક્ષ્ય આત્માની અનુભૂતિ હતું.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય એક ઉન્નત જીવન માટે અભ્યાસ દ્વારા પ્રાથમિક ક્રિયાકરમ માટે પ્રશિક્ષિત કરવાનો હતો. જીવનની ચાર અવસ્થાઓ બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ તથા સંન્યાસઆશ્રમમાં એક પુત્રના રૂપમાં, પતિનાં રૂપમાં, એક પિતાના રૂપમાં પોતાના કર્તવ્યોનો નિર્વાહ કરવાનું શિખવવામાં આવતું હતું. એક વિધાર્થીને સમજાવવામાં આવતું હતું કે, તે જાતિનો સંસ્કૃતિનો સંરક્ષણ અને પ્રકાશ સ્તંભ છે શિક્ષા ઉપરાંત દીક્ષાંતભાષણના સમયે તેને કહેવામાં આવતું અને આદેશ આપવામાં આવતો હતો કે સમાજને યોગ્ય અને સ્વાવલંબી ઉત્પાદક સદસ્યના રૂપમાં તેના કેટલાંક સામાજિક જવાબદારી અને કર્તવ્ય હોય છે જેને જીવનમાં ઉતારવા પડે છે.

(અલ્તેકર ૧૯૫૧, પેજ ૩૦૨-૦૩)

આ ઉપરાંત આધ્યાત્મિકતા, ચરિત્ર નિર્માણ, વ્યક્તિત્વ વિકાસ, નાગરિકતા, કુશળતાને પ્રોત્સાહન, સંસ્કૃતીનું સંરક્ષણ અને પ્રસારણ શિક્ષણનું નિશ્ચિત લક્ષ્ય તથા ઉદ્દેશ્ય હતું. આ ઉદ્દેશ્યોની પ્રાપ્તિ માટે વિભિન્ન ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો તથા વ્રત, પ્રાર્થના, તહેવારોને ઉજવવા નૈતિક આચરણ કરવું, માનસિક વૈચારિક તથા આદતોની શુદ્ધતા, મૂળ વૃત્તિઓ પર નિયંત્રણ વડીલ, વયસ્ક તથા આપણાથી નાના માટે શિષ્ટાચાર તથા વ્યવહાર સંબંધી નિયમન, શિક્ષક અભિગમ વ્યવહાર વગેરે નિર્ધારિત કરી શકાય છે. યૌદ્ધ વિદ્યાઓ/વિદ્ધતા સંબંધી વિજ્ઞાન તથા દૃઢ કળાઓ (કળા સંબંધિત દૈનિક જીવન નિત્ય ક્રિયા સંબંધી કાર્ય) શિક્ષણનું અભિન્ન અંગ હોય છે. અધ્યન માટે વિદ્યાર્થીઓને તેમની રૂચિના વિષય પસંદ કરવાનો અધિકાર હતો. સાદગી અને આત્મસંયમ વિદ્યાર્થી જીવનનું અંગ હતું. આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ તથા આત્મસંયમને માટે અધિગમ પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષાનો મહત્વપૂર્ણ પક્ષના હતા. તર્કશાસ્ત્ર, દર્શનનુ(વિદી), સાહિત્ય વગેરે વિષયોના અધ્યયન કરવાવાળા વિદ્યાર્થીમાં વિવેકનિર્ણય તથા અન્ય વ્યક્તિગત સંબંધી પાસા સારી રીતે વિકસિત થતા હોય છે. કોઈ વિદ્ધતાપુર્ણ વાદ-વિવાદમાં કોઈ એક પક્ષના સમર્થ કરવા પુર્વે તે મુદ્દાને બંને પક્ષો સમજાવવા માટે વિદ્યાર્થીને પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

આ પ્રક્રિયાથી વ્યક્તિને લક્ષિત્રિક મૂલ્યામાં પ્રોત્સાહન મળતું હતું તથા વ્યક્તિમાં તાર્કિકતા તથા બીજાના પ્રત્યે સહાનુભૂતી જેવા ગુણોના વિકાસ થતો હતો જે વિદ્યાર્થી વેદોનું અધ્યયન કરતા હતા તેમણે માટે શિક્ષણ સમૂતિનું યાંત્રિક પ્રશિક્ષણ હતું એમને અપેક્ષા હતી કે તે બધા સાહિત્યક, સાંસ્કૃતિક, તથા વ્યવસાયિક ધરોહરને થોડા સમયમાં માત્ર સ્મૃતિની સહાયતાથી આરક્ષિત રાખે અને આગળની પેઢી સુધી લઈ જાય સ્મૃતિ ઐધારિત શિક્ષણ એટલા માટે હતું કે તે સમયે જ્ઞાન પરિક્ષણ ને માટે કાગળ કે મુદ્રણયંત્ર જેવા કોઈ સાધન ઉપલબ્ધ ન હોતા. ટુકમાં તમે જોશો કે તે કાળમાં શિક્ષણને આત્મ-ઉન્નતિ કે જીવમન-ચર્યત ચાલતી નિરંતર પ્રક્રિયા સમજવામાં આવતું હતું તથા વિદ્યાર્થીઓના શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક તથા આધ્યાત્મિક ક્ષમતાઓને સુવ્યવસ્થિત તથા પ્રાથમિક વિકાસના સ્ત્રોત સમજવામાં આવતું હતું જેને હેતુ એક લાભદાયક રીતે નાગરિકના રૂપમાં જીવનવ્યવહાર કરી શકે તથા વર્તમાન તથા ભવિષ્યમાં ઉન્નતિ કરી શકે.

નોંધ

પ્રગતિ શોધ-૧

(૧) પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણનું છેલ્લુ લક્ષ્ય શું હતું ?

.....

.....

.....

(૨) મુદ્રણ કળાની સુવિધાના અભાવથી જ્ઞાન પરિક્ષણ કેવું થાય છે ?

.....

.....

૧.૨.૧ પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂની અવધારણા

પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણની ગુરૂકુળ પ્રણાલી હતી. એક નિશ્ચિત સમય માટે વિદ્યાર્થીને ગુરૂ સાથે રહેવું પડતું હતું. ગુરૂનો આશ્રમ એક પ્રકારનું છાત્રાલય હતું. દરેક વિદ્યાર્થી ભલેને તે ગરીબ હોય કે પૈસાદાર હોય અથવા ઉચ્ચ ખાનદાન સાથે સંબંધ ધરાવતો હોય તેને એક સાથે રહેવું પડતું હતું. બધાની સાથે એક જેવો વ્યવહાર કરવામાં આવતો હતો. તમને યાદ હશે કે કૃષ્ણ અને સુદામાં બન્ને એક સાથે ગુરૂકુળમાં રહેતા હતા. ગુરૂકુળમાં શિક્ષણ નિઃશુલ્ક હતું પરંતુ ગુરૂકુળને ચલાવા માટે બધાને ભિક્ષા (માધુકરી) માંગવી પડતી હતી. તેનાથી વિનમ્રતા અને સમાજ પ્રતિ કૃતજ્ઞતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થતો હતો. આનાથી જાતિગત પરંપરાને ઓછી કરવામાં મદદ રહેતી કે ગુરૂકુળમાં બધા વિદ્યાર્થીઓને સમાન માનવામાં આવતા હતા.

ગુરૂ ગુરૂકુળના પ્રમુખ સ્થાને રહેતા તે બધા વિદ્યાર્થીઓ માટે પિતા સમાન, માતા-પિતા કે વાલી સમાન વ્યવહાર કરતાં હતાં. તે વિદ્યાર્થીઓને તે કોઈ અપેક્ષા વગર શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા. ગુરૂને માટે શિક્ષા આપવા ધન વિદ્યાદાન લેવું વર્જિત હતું. તેને તેઓ સર્વોત્તમ દાન સમજતા હતા અને જ્ઞાન વહેંચવાનો વિચાર નિંદનીય ગણાતો હતો. ગુરૂકુળ ચલાવા માટે રાજાઓ દ્વારા ગુરૂ-દક્ષિણાના ફળ સ્વરૂપમાં પણ કોઈ સહાયતા મળી જતી હતી. વિદ્યાર્થી પોતાના શિક્ષણ પ્રાપ્તિના અંતમાં ગુરૂકુળ છોડતા સમયે ગુરૂકુળને પોતાની શ્રદ્ધા સમાન સહાયતા આપતા આટલું ગુરૂકુળ ચલાવવા માટે પર્યાપ્ત હતું કારણ કે ગુરૂકુળમાં રહેતો પ્રત્યેક વ્યક્તિ સંયમ અથવા તપનું જીવન વ્યતીત કરતા માંગતા હતા અથવા તેમને ધન સંગ્રહની અનુમતિ નહોતી.

ગુરૂના રૂપમાં કેવળ તે જ વ્યક્તિની ઓળખ, નિયુક્તિ, અથવા આદર રહેતો હતો. જે વાસ્તવમાં એક વિદ્વાન એક ઉત્કૃષ્ટ વિશેષજ્ઞ, તેમજ આધ્યાત્મિકરૂપમાં પ્રબુદ્ધ વ્યક્તિ ગણાતી. જેવી રીતે આપ જાણો છો કે ભારતમાં ખુબ જુની ગુરૂ-શિષ્ય પરંપરા રહી છે. ગુરૂને તેમની સ્વાર્થ રહિત સેવા માટે સમજવામાં ઉંચું સ્થાન આપવામાં આવતું હતું. અને ત્યાં સુધી કે રાજાઓ પણ ગુરૂનું સન્માન કરતા હતા. ગુરૂને માતા-પિતાથી પણ વધારે માનવામાં આવતા હતા તેમજ ગુરૂનું સ્થાન દેવતાઓથી પણ વધારે હતું.

ગુરૂ બ્રહ્મા, ગુરૂ વિષ્ણુ, ગુરૂદેવો મહેશ્વર,
ગુરૂ સાક્ષાત, પરમ્ બ્રહ્મા તસ્મૈશ્રી ગુરૂવે નમઃ

ગુરૂનું હૃદય, મસ્તક, હાથ, આધ્યાત્મિકતા, જ્ઞાન અથવા વિદ્વતા જેવા ગુણોના પ્રતિક છે. એક સાચો ગુરૂ પોતાના જીવનની અંતિમ ક્ષણોમાં પણ એક વિદ્યાર્થી હતો. આ

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

આપણા આજના એલ-૩ શિક્ષણની અવધારણાના અનુરૂપ હતું. તેણે Guide the ride, no'sage on the stage' સમજી શકાતું હતું.

તે સમયમાં ગુરૂ એક સંપૂર્ણ સંસ્થાના સમાન હતા જે પોતાની વિદ્વતા તથા બલિદાન માટે પ્રખ્યાત હતા. ભારતમાં તેવા ગુરૂ પ્રત્યે દુનિયાના બધા જ વિદ્યાર્થી આકર્ષિત થતા હતા અને ભારતમાં વિદ્યાગ્રહણ કરવા આવતા હતા. જ્યારે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધી જતી હતી તો ગુરૂ પોતાના જુના વશિષ્ટ તથા પ્રભાવશાળી શિષ્યાને અધ્યાપન અધિગમ પ્રક્રિયામાં સમાવેશ કરી લેતા હતા. આનાથી અધ્યાપકને પોતાના કાર્યમાં જરૂરી સહાયતા મળી જતી હતી તથા તે જુના વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપક બનવાને ઈચ્છુક હતા. માટે ગુરૂના પ્રત્યક્ષ હાજરીમાં અધ્યાપનનું પ્રશિક્ષણ આપવાની તકમળતી હતી.

મોનીટર પ્રણાલી વાસ્તવમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષાનું જ યોગદાન છે જેના અંતર્ગત વરિષ્ઠ વિદ્યાર્થી (જે ગુરૂના પુત્ર હોય છે અથવા કોઈ વરિષ્ઠ વિદ્યાર્થી) નાના ધોરણના વિદ્યાર્થીને ભણાવે છે. બાદમાં મનુકાળમાં જ્યારે ચતુર્વર્ણ (વર્ણ વ્યવસ્થા) ને એક સામાજિક વ્યવસ્થાનું લીધું ભારે કોઈ પણ બ્રાહ્મણ પુત્રને ગુરૂ બનવવામાં આવતાં તે વિદ્વાન હોય પણ ખરો નહીં. પિતા પોતાના પુત્રને એક અધ્યાપકના રૂપમાં પ્રશિક્ષિત કરવા લાગ્યા જેનાથી અધ્યાપન માત્ર બ્રાહ્મણોના પારિવારિક વ્યવસાય બનીને રહી ગયો.

૧.૨.૨ ગુરૂની ભુમિકા તથા ફરજો.

પ્રાચીન ભારતમાં ગુરૂને જુદા-જુદા પ્રકારની ભુમિકાઓ આપવામાં આવતી હતી. જે વિદ્યાર્થીના માટે માતા-પિતાની, અધ્યાપકની એક વિદ્વાનની એક ધર્મ પ્રચારકની તથા એક મિત્ર, એક દાર્શનિક તથા પથપ્રદર્શકની ભુમિકા નિભાવતા હતા. વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોને વ્યક્તિગતરૂપે દેખભાળ કરવી પડતી હતી જે જોવાનું કે કેમ ગુરૂનું કર્તવ્ય હતું કે વિદ્યાર્થી વિકાસ કરી રહ્યો છે કે કેમ તથા ગુરૂ તેમજ પોતાની જાતે જ સંતોષથી છે પ્રગતિ કરી રહ્યો છે. અધ્યાપક તેમજ શિષ્યમાં પિતા અને પુત્રની જેમ ઘનિષ્ઠ સંબંધ હતો. આ સંબંધમાં ઉપનિષદમાં જુદી રીતે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી હતી. ઉપનિષદનો શાબ્દિક અર્થ છે “ નજીક બેસવું” અર્થે વિદ્યાર્થી અધ્યાપકની ચરણોમાં બેસીને વિદ્યોપાસના કરતો. ઓગણીસમી શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં માનિયર વિલીયમ દ્વારા રચિત શબ્દકોષ અનુસાર ઉપનિષદનો અર્થ છે. પરમાત્માના જ્ઞાનનું પ્રણયય અથવા ઉદ્ઘાટન કરી અંધકારને દુર ભગાવવું. કઠોપનિષદ તથા બૃહદરણ્યક ઉપનિષદ પર શંકાર્યાર્ચની વ્યાખ્યા અનુસાર ઉપનિષદનું વિષયવસ્તુ આત્માવિદ્યા છે અર્થાત આત્મજ્ઞાન અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન.

અધ્યાપન કાર્ય ગુરૂ અને શિષ્યના વચ્ચે મૌખિક સંવાદના રૂપમાં હતું જેના વધારે પડતા વ્યાખ્યાન, પ્રવચન, વાદ-વિવાદ તથા વિવેચના એજબરોજના, નિત્યક્રિયાના અંગ હતા. મુલ્યાંકન સતત વ્યાપકરૂપથી થતું જેને ગુરૂ સંચાલિત કરતા હતા. ઔપચારિકરૂપથી કોઈ પરીક્ષા ન હતી કોઈ ડીગ્રી કે સર્ટિફિકેટ આપવામાં આવતા નહીં ફક્ત દીક્ષાંત સમારોહ સમયે ગુરૂ ઘોષણા કરે છે કે અમુક વિદ્યાર્થીને અનુબુદ્ધો પ્રાપ્ત કરી દીધી છે. તે વિદ્યાર્થીને ગુરૂ એક વિદ્વત મંડળીની સામે પ્રસ્તુત કરીને જે પ્રશ્ન પુછવા હોય તે પુછી શકે છે અથવા વિદ્યાર્થીને વાદ-વિવાદ માટે કહેવામાં આવતું હતું કે તે તેમની યોગ્યતા સિધ્ધ કરી શકે છે. તેમાં પ્રાપ્ત સફળતાના ઉપરાંત વિદ્યાર્થી વિષય વિશેષમાં તેમના પાતુત્ય માટે ઓળખવામાં આવતો હતો. અને એક વિદ્વાન વ્યક્તિના રૂપમાં સ્વીકાર કરી લેવામાં આવતો હતો. અધ્યયન કાળમાં વિદ્યાર્થીની સ્વતંત્રતાનું સમ્માન કરવામાં આવતું હતું. વિદ્યાર્થી તેમના ગુરૂ તથા વિષય પસંદ કરવામાં સ્વતંત્ર હતો. જે આ ગુરૂનો વિશેષ

નોંધ

અધિકાર માનવામાં આવતો કે તે ક્યા વિદ્યાર્થીને પોતાના શિષ્યના રૂપમાં સ્વીકાર કરે છે કે નહિ. તમે જોઈ શકો છો કે બૌદ્ધકાળમાં મઠ અને મંદિર ઉચ્ચ શિક્ષણ કેન્દ્રોના રૂપમાં શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને ઔપચારીકરૂપથી સ્થાપિત કરવામાં આવ્યો હતા. સમ્રાટ અશોકના શાસનકાળમાં હિન્દુ ગુરુકુળોમાં પ્રતિપક્ષ કે પુરકના રૂપમાં આ સંસ્થાઓને વિશાળ પ્રતિષ્ઠિના રૂપમાં વિકસીત કરવામાં આવી હતી. આ આવાસી વિશ્વવિદ્યાલય બની ગઈ. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ, ગુરુઓ અને વિદ્યાર્થીઓ સમુહજ્ઞાનની શોધમાં સાથે સાથે રહેતા તથા કામ કરતા હતા. તે પોતાને જ્ઞાનના સર્જન, સંરક્ષણ તથા પ્રસારણમાં વ્યસ્ત રાખતા હતા જે આજના વિશ્વવિદ્યાલયના ત્રણ પ્રકારો શિક્ષક, શોધ તથા પ્રસારણના સમાન છે.

ગુરુકુળમાં પ્રવેશ પરીક્ષાઓના માધ્યમથી થતો હતો. આ પરીક્ષા બહુ જ કઠિન હતી અને ઉચ્ચ શિક્ષણના જાણીતા કેન્દ્રો તક્ષશિલા, નાલંદા, વિક્રમશિલા, વલ્લભી, નાડિયા, કાંચી, બનારસ વગેરે સ્થાનો પર આયોજિત કરવામાં આવતી હતી. આ કેન્દ્રો પર આખા ભારત અને વિદેશથી વિદ્યાર્થીઓ આવતા.

ગુરુકુળની આ વિશેષતા હતી કે તેમાં શિક્ષણ વ્યક્તિગત રીતે આપવામાં આવતું હતું. એક સંસ્થાના રૂપમાં પાઠશાળાની મધ્યકાલીન ભારતમાં ઈસ્લામી શિક્ષણ આપવા માટે મસ્જિદોમાં નીચા સ્તરની શિક્ષા માટે મકબરા તથા ઉચ્ચ પ્રારંભના માટે મદરેસા સ્થાપવામાં આવતી હતી. આ ઈસ્લામી શિક્ષણ કે જે પવિત્ર કુરાનનો ભાગ હતો. જે મુસલમાન બાળકોના મુલ્લાઓ તથા મૌલવૈયાઓ ના દ્વારા આપવામાં આવતો હતો. આ વ્યવસ્થા તે સમય સુધી ચાલતી રહી જ્યાં સુધી ભારતમાં ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની આવી જેમાં બહુ વધારે પ્રદેશો પર નિયંત્રણ સત્તાના રૂપમાં પોતાની સ્થાપના કરી.

૧.૨.૩ વર્તમાનમાં વ્યવસાયિક શિક્ષક શિક્ષા

જેમ કે પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણના આવા વધારે સારા પક્ષ હતા. જેના આધુનિક શિક્ષણમાં સતત કરવામાં આવતું હતું તથા તેમાં આજ એક વ્યવસાયિક શિક્ષક બનવા માંગતા હોય તો આપણે વિભિન્ન કૌશલ્યો, ગુણોને શીખવા પડશે. તેમાં પ્રામાણિકતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. તેને આત્મસાત્ કરવા પડશે અને બીજા વ્યક્તિને સાથે તેમની અન્યોન્યક્રિયામાં નિર્દેશિત કરવા પડશે. આ થોડા ગુણ નીચે મુજબ હોઈ શકે છે.

પ્રભાવશાળી તથા હકારાત્મક : હકારાત્મકરૂપમાં વિચારો તથા બીજાને પણ હકારાત્મક બનવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો.

અભિવ્યક્તિશીલ : બીજાની સાથે વિચારોની આપ - લે કરો અને પ્રભાવશાળી પ્રસંગને પ્રોત્સાહિત કરો.

એક સારૂ સાંભળનાર:- વિદ્યાર્થીઓની વાતોને સમાનભુતિપુર્વક સાંભળો.

વિશ્વસનિય:- બીજાના સાથે કામ કરવામાં તમારો વ્યવહાર ઈમાનદાર ખુલ્લો તથા પ્રમાણિક હોવો જોઈએ.

પ્રતિકર વ્યવહાર:- બીજાના સાથે સકારાત્મક અને પારસ્પરિક કાર્ય સંબંધ સ્થાપિત કરો તેને જાળવી રાખો. વૈયક્તિક અરસપરસ તેમજ લગાવ દ્વારા વિશ્વાસના વાતાવરણનું નિર્માણ કરો.

વ્યવસ્થિત/સંગઠિત:- યોજનાબદ્ધ તથા કમબદ્ધ કાર્ય કરો.

આત્મવિશ્વાસથી તેમજ સંતુલિત બનો તથા બાળકોના સકારાત્મક આત્મવિશ્વાસનો વિકાસ કરવા માટે પ્રોત્સાહિત કરો.

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

અભિપ્રેરણાત્મક :- કેટલાક માણસો તેમજ અપેક્ષાના સંજોગો થાય ઉત્સાહિત કરો. રચનાત્મક ક્રિયા પ્રક્રિયાની દ્રષ્ટીથી.

સંવેદનશીલ/સહાનુભુતિશીલ:- બીજાનું ધ્યાન રાખવા વાળા, ભાવનાશીલ તેમજ ભાવનાત્મક સ્તર ઉપર વ્યક્તિઓનું અનુકરણ કરવામાં સક્ષમ પોતાના વિચારો તથા ભાવનાઓમાં ખુલા તેમજ બીજાને પણ આવું કરવામાં પ્રોત્સાહિત કરવા વાળા.

નમ્ય:- બીજાના સહાયતાથી પોતાની યોજનાઓ અને દિશાઓને બદલવામાં સક્ષમતા.

વ્યક્તિગતરુપથી અનુભુતક્ષમ:- પ્રત્યેક બાળકને અનુમાન તેમજ મહત્વપૂર્ણ સમજવાવાળા

મુલ્ય આધારીત:- માનવની યોગ્યતા તેમજ સમ્માન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવા વાળા **સમુદાયના મુલ્ય પ્રત્યે સંવેદનશીલ.**

સુવિજ્ઞ (જાણકાર) :- જે હંમેશા જ્ઞાનની ખોજમાં તત્પર હોય .

સર્જનાત્મક:- બહુમુખી, નવચારી તેમજ નવા વિચારો પ્રત્યે પ્રભાવશાળી.

સહનશીલ/ધીર:- હંમેશા વસ્તુગત તેમજ ન્યાયોચિત પ્રયત્ન કરવા વાળા.

પ્રતિબદ્ધ :- વિદ્યાર્થીઓ તેમજ પોતાના વ્યવસાય પ્રત્યે.

એક સાંવૃત્તિક અધ્યાપક ઘમંડી કે બિનઆત્મવિશ્વાસુ ના હોવો જોઈએ. સમુહમાં સાથે અનુચની સાથે વ્યવસાયિક માનવ વ્યવહારની સમજ હોય છે. જે વિગ્રમતા, દ્રઢતા તેમજ ન્યાય સંગતતા હોવી જોઈએ. સાંવૃત્તિકતા માટે ઉપર્યુક્ત તૈયારી પણ એક અન્ય મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત હોય છે. જ્યારે તમે વર્ગખંડમાં નહી જાઓ તેનાથી ખરાબ બીજું કંઈ નથી.

૧. ૨. ૪ એક અધ્યાપકની વિશેષતાઓ ભુમિકાઓ અને દાયિત્વ.

પરિવર્તનશીલ સમાજ તમે જુઓ છો કે આજે સમુહ માધ્યમ તેમજ ટકનોલોજીની દખલના કારણે વૈશ્વિક સમાજમાં આશ્ચર્યકારક પરિવર્તન થઈ રહ્યા છે. આઈ.સી.ટી. આપણા જીવનમાં લગભગ બધા પાસાને પ્રભાવિત કરી રહ્યું છે. વર્તમાન સંદર્ભમાં આપણને છેલ્લા દાયકાઓમાં એક નવી સામાજિક વ્યવસ્થા દેખાઈ રહી છે. આ પરિવર્તનના ઉદાહરણોપહેલા જોવા મળ્યા નથી. વિકાસ કે પ્રગતિને એટલી બધી તીવ્રતાથી આગળ વધારી રહી છે કે કલ્પના કરવી તે સંભવ નથી કે ૧૦૦ વર્ષ કે પછી આપણું જીવન કેવું હશે. પરંતુ આગળ ના ૧૦ કે ૨૦ વર્ષમાં જીવન કેવું હશે તેની કલ્પના કરી શકાય છે. આપણે કાલના કેવા સમાજની કલ્પના કરી રહ્યા છીએ દરેક સામાજિક પરિવર્તનના કારણે શિક્ષણના સંપ્રત્યાત્મક રસ્તા થતાં પ્રયોજનમાં કેવા સમાજને કલ્પના કરી રહ્યા છીએ. દરેક સામાજિક પરિવર્તનના કારણે શિક્ષણના સંપ્રત્યાત્મક કારણો થતાં પ્રયોજનમાં કેવા પરિવર્તન આવી રહ્યા છે. અધ્યાપક કાર્ય કેવી રીતે બદલાઈ રહી છે. શું આજનું શિક્ષણ કાલના શિક્ષણને સંદર્ભ હશે કે નહિ? આજના આ પરિવર્તન સમાજને એક તાત્કાલિક ક્રિયા અને યોજનાની જરૂર રહે છે. તિથિ શિક્ષણ નવી સામાજિક સંરચના અને અપ્રત્યાશિત અમૂર્ત આવશ્યકતાઓમાં ભરી શકે છે.

સંયોજિત તથા જ્ઞાન આધારિત સમાજ : જેવું કે ઉપર્યુક્ત અનુચ્છેદમાં આપણે જોયું કે આપણા જીવનની સૂચના તથા પ્રોઘોગિકીમાં રહેલા વિકાસને અપ્રત્યાશિત રુપને પ્રભાવિત કર્યું છે. આઈ.સી.ટી. ઉપકરણો જ તકનીકોમાં વ્યાપક અનુપ્રયોગોને જીવનમાં તથા કાર્યમાં એક કાંતિ લાવી છે. જેમાં પણ સામેલ મોબાઈલ ફોન, ટેલિવિઝન, કોમ્પ્યુટર જેવા ચમત્કારી ઉપકરણો આ

નોંધ

ઉપકરણોથી આપણે શું કરી શકીએ. વિશ્વાસ નથી બેસતો કે જ્યાં આ અનુપ્રયોગ સંખ્યામાં અધિક હોય છે. પ્રતિદિન નવા નવા ક્ષેત્રોમાં અનેક તકો ફેલાવી રહ્યા છે. બીજી બાજુ એટલા બધા સસ્તા થઈ ગયા છે કે સમાજ પધ્ધતિને અને શોષિત વર્ગના પણ આ ઉપકરણોનો પ્રયોગ પણ દૈનિક જીવનમાં કરી રહ્યા છે. ભારતમાં મોટીજન સંખ્યામાં કરોડો વ્યક્તિઓ મોબાઈલ ફોન, ટેલીફોન, ઈન્ટરનેટ અને કોમ્પ્યુટર પર સોશિયલ નેટવર્કથી જોડાઈ ચુક્યા છે અને સંખ્યા ઉત્તરોત્તર વધી રહી છે.

તા.૦૭-૧૦-૨૦૧૧ના દિવસે ટી.આર.ઈ.આર. ની વેબસાઈટથી પ્રાપ્ત સાંખ્યા દર્શાવે કે ભારતમાં આ સમયે ઈન્ટરનેટ ગ્રાહક ૧૦૦ મિલિયનથી વધારે જેમાં ૪૦ મિલિયન પ્રાપ્ત સંખ્યા મોબાઈલ ફોનના માધ્યમથી ઈન્ટરનેટનો પ્રયોગ કરે છે. જુન-૨૦૧૧ ના અંત સુધીમાં ભારતમાં ૮૫૧.૭ મિલિયન ગ્રાહક મોબાઈલ ફોન વાપરતા હતા. ૮૫૫.૮૮ મિલિયનના બાજુ ટેલીફોન કનેક્શન હતા. દર મહિને મોબાઈલ ફોન ઉપભોક્તોઓની સંખ્યા ૧૧.૪૧ મિલિયન વધી રહી છે જ્યારે વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થામાં દરેક ચીજ મોંઘી થતી જાય છે. એકમાત્ર વસ્તુ જો સસ્તી છે તે આઈ.સી.ટી. જ્યારે તેથી ઉપલબ્ધતા ઉપયોગિતા ગુણવત્તા સમર્થતા અને સામાજિક પ્રભાવીતામાં પ્રતિક્ષણ સુધારો થઈ રહ્યો હતો. તેમજ ઈન્ટરનેટ સાથે કોમ્પ્યુટરની અભિગમ પ્રક્રિયામાં સાજેદારી તથા મુખ્ય યોગદાનની ગતિ અત્યંત ધીમી છે. જ્યારે આખું વિશ્વ ઈન્ટરનેટથી જોડાઈ રહ્યું છે ત્યારે આપણે અસંબંધ રૂપથી અથવા વિયોજિતરૂપથી બાળકોને ભણાવી રહ્યા છીએ. પછી તે વિષયોની વિષયવસ્તુને સમગ્રરૂપથી જીવનની સાથે ઉપયોગ કેમ કરી શકતા હોય. આઈ.સી.ટી.ને શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં ઉપયોગી.

આજની શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓ પણ આઈ.સી.ટી.ના અનુપ્રયોગમાં પ્રભાવિત થઈ રહી હતી. આપણે એ જોઈ શકીએ છીએ કે આઈ.સી.ટી. નો ઉપયોગ પાઠ્યચર્ચાની વિકાસમાં, અધ્યાપન શૈલીમાં અને અભિગમ પ્રક્રિયામાં મુલ્યાંકન તથા મૂલ્ય નિર્ધારણમાં ઓનલાઈન પરીક્ષા, ઓન ડિમાન્ડ પરીક્ષા, પાઠની ચર્ચા કાર્ય સંપાદન અને નવા અભિગમ પ્રક્રિયાઓ જેવા સહયોગાત્મક કાર્ય કરવામાં શિક્ષણ સંશાધન, ઓનલાઈ અભિગમના રૂપમાં કાફી લાભ સિધ્ધ થાય છે.

આજના શિક્ષણને એ મુદ્દાથી જે નવી અભિગમ પ્રક્રિયા તથા નવી અભિગમ પર્યાવરણથી જોડાયેલ છે. સંમત થવું પડશે. તેમને એ ખબર રાખવી પડશે. કે અભિગમનું સરલીકરણ કેવી રીતે કરી શકાય તથા પરિવર્તન દરેકને કેવી રીતે ત્વરિત કરી શકાય. આ સંબંધિત સમાજમાં આજના વિદ્યાર્થીઓને પાછલા ૫૦ વર્ષો સુધી એક સક્રિય જીવન જીવવું પડશે. આજના આ જ્ઞાન આધારિત ક્ષમતાઓ તથા કૌશલોની આવશ્યકતા (જરૂર) પડશે. તેથી તે વૈશ્વિક સમાજમા કુશળ તથા ઉત્પાદક નાગરિક બની શકે. સામાજિક પરિવર્તન એક ઉપકરણના રૂપમાં શિક્ષાને ઉભરતા સમાજની આવશ્યકતાઓને પુરા કરવા પડશે. આજના આ જ્ઞાન આધારિત સમાજમાં શિક્ષા એક વિષયવસ્તુ આધારિત, અધ્યાપક-કેન્દ્રીય ઓ આરની સાક્ષરતા નથી. પરંતુ આ એક અધ્યેતા કેન્દ્રીત કાર્ય આધારિત કમ્પ્યુટર સાક્ષરતા તથા યોગ્યતા છે. જે અભિગમનું સરલીકરણ કરે છે. માત્ર આપણી સંસ્કૃતિના મુલ્ય માટે મહત્વપુર્ણ નથી પણ વૈશ્વિક મુલ્યોને પણ સમજવાનું અને શીખવાનું છે.

પાઠનીચયાત્મિક કાર્યપધ્ધતિની શૈલી માત્ર પરંપરાગત ધોરણે જેમા શિક્ષક અધ્યેતા સામ સામે છેલ્લી ક્રિયા કરે છે તક જ સિમિત નથી પરંતુ એમાં અંતર્ગત સ્વ: અભિગમ તથા વિભાજન ધોરણ પણ આવે છે. આજે આપણું જીવન દર્શન પણ આર્શીવાદ, પ્રયોજનવાદની જેમ પરિવર્તિત થઈ રહ્યું છે. જીવનનું કેન્દ્ર વ્યક્તિગત વિકાસ તથા સમૃદ્ધિની જેમ સ્થાનાન્તરિત થઈ ગયું છે. એવા

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

સામાજિક રૂપાંતરણની પ્રક્રિયામાં નવી આવશ્યતા ઉભરી ગઈ છે. નવી સરકારના જન્મ થતા નવા સંદર્ભો વિકસિત થઈ ગયા છે. તથા નવી સમસ્યાઓ તથા એમના નવા સમાધાન ઉભરી આવ્યા છે. નવા પ્રકારની નોકરીઓ પેદા થઈ છે. તથા નવી સેવાઓ પ્રદાન કરી જાય છે. જેના લીધે વ્યક્તિઓના માટે નવી યોગ્યતાઓ તથા કૌશલ્યોની આવશ્યકતા પડતી હોય છે. પરંતુ અધિક્તમકરૂપમાં કાર્ય સંપાદન કરી શકાય છે. એના માટે પરંપરાગતરૂપના અધ્યાપન અભિગમ પર્યાપ્ત નથી. પરંતુ સ્વઃઅભિગમ તથા સમુહ સહયોગાત્મક જેવી કાર્ય પદ્ધતિની જરૂર છે એવી પદ્ધતિ કે જેને ટેકનોલોજી જેને સહારો આપે તથા બધા લોકો સાથે સાથે કાર્ય કરી શકે.

અધ્યેતાની જરૂરીયાતો :- શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાઓ આ પ્રકારની પરિવર્તનથી થાય છે. જેમાં અધ્યેતાની સ્વાયતતાનું સન્માન થાય છે. અધ્યેતાને સર્વોચ્ચ માનવામાં આવે છે. જેની પાસે આપણી અભિગમ કાર્ય નીતિ પસંદ કરવા માટે બહુ બધા વિકલ્પ હોય છે. નવા અભિગમ પ્રક્રિયાઓ જેવા સ્વઃઅધ્યયન, સહયોગાત્મક, સહકારી અભિગમ, ઈ.લર્નિંગ તથા બ્લૅડિ લર્નિંગ. સમુહ અભિગમ, કાર્ય કરવું વિકસિત થવો, એલ-૩ અધ્યાપકો- અધ્યાતોનો સમૂહ સોશિયલ નેટવર્કથી જેવા કે બ્લોગ, ફેસબુક, ટ્વીટર, વેબ પેઈઝનો સમાવેશ થાય છે. તેના વિચારો વિમર્શ તેમજ અભિગમની ભાગીદારી માટે પ્રયોગ કરવામાં આવી રહ્યા છે. જ્ઞાનનું સર્જન તેમજ ભાગીદારીમાં પરંપરાગત શૈક્ષણિક કાર્યની તુલનામાં ઓ.ઈ.આર. નો વિકાસ તેમજ ઉપયોગ, પાઠ્યચર્યાનો વિકાસ તેમજ સંચાલન માટે નવી તકનીકો તેમજ પાઠ્યોગીક રચનાત્મક શિક્ષણ જેવી નવી શિક્ષણ પ્રણાલી વધારે પ્રભાવી સિદ્ધ થઈ રહી છે.

વિકાસશીલ સમાજમાં અધ્યાપકની ભૂમિકા :- ટેકનોલોજીના પડકારના ફળસ્વરૂપ, અધ્યાપક માટે નવી ભૂમિકાનું સર્જન કર્યું છે. લોરીલાકર્સ ક્વશેસન મોડલમાં અધ્યાપક માટે ચાર ભૂમિકાઓની જરૂરિયાત છે. ઉદાહરણ તરીકે અધ્યાપકના તર્કમુલકનું કાર્ય, અનુકુલિત કાર્ય, અન્યોન્યક્રિયા તેમજ વિમર્શક શિક્ષણના અધિકાર અંતર્ગત અધ્યાપકની ભૂમિકાઓ તેમજ ઉત્તરદાયિત્વ માનવામાં આવ્યા છે. જેમનું વિવરણ આગળના પાઠમાં આપવામાં આવ્યું છે.

આજના નવા વિશ્વમાં ઘણી ભૂમિકાઓ છે. જેના સંપાદનની અપેક્ષા અધ્યાપકથી છે. કેટલીક વિશિષ્ટ ભૂમિકાઓમાં નીચે મુજબનો સમાવેશ છે.

- ઈ-કલ્ચરનો તો વિકાસ તેમજ પોષક
- નેટવર્કર તથા પરિવર્તનકર્તા
- અભિગમકર્તા તેમજ સુસાધ્યક
- અભિગમ સંશાધનને વિકાસક.
- ટેકનો. શિક્ષણ
- મૂલ્યાંકન કર્તા
- ક્રિયાત્મક શોધકર્તા
- વ્યવહાર વિજ્ઞાની
- પાઠ્યચર્યા અભિકલ્પક તથા સંપાદક.
- શૈક્ષણિક પ્રણાલી અભિકલ્પક

પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે, શું આપણી (શિક્ષણ) પ્રણાલી અંતર્ગત એવા અધ્યાપકોનું નિર્માણ થાય છે? પ્રાચીન સમયમાં ગુરૂ તેમજ આધુનિક અધ્યાપકના વચ્ચે બહુ જ સમાનતાઓ જોવા મળી શકે છે. પરંતુ પરિસ્થિતી એકદમ જુદી જોવા

મળે છે. ઉપરાંત તેમની તુલના કરવા પેલા ખાસ કરીને શરૂઆતના શિક્ષણ સંદર્ભમાં તે અવસ્થાઓ તેમજ પરિસ્થિતિઓને જોવી પડશે. જેમાં આધુનિક શિક્ષણ ઉભરાઈ રહ્યું છે અને અધ્યાપકની ભૂમિકાઓ પરિવર્તિત થઈ છે.

૧.૩ આજના ભારતીય શિક્ષણનો ઉદ્ભવ

પુર્વ સ્વાતંત્ર્ય કાળ વૈદિક કાળના અંત તથા મધ્યકાળ દરમ્યાન મિશનરી તથા વધારે ધાર્મિક સમૂહ ભારતીય જનતાના માટે મૂળભુત શિક્ષણ ભારતમાં લાવ્યા છે. જેમાં ગિરજાઘરોમાં અંગ્રેજીના માધ્યમથી દેશના મંદિરોમાં સંસ્કૃતના માધ્યમથી તથા મદરસોમાં ફારસી તથા અરબીના માધ્યમથી આ શિક્ષણ આપવામાં આવતું. જેનાથી થોડા બાળકોની શૈક્ષણિક જરૂરિયાતોની પૂર્તી સમકાલિન રાજાઓ અને વ્યક્તિઓનો દાનથી પુરી થવા લાગી ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના નહોતી થઈ અને બ્રિટીશ સંસદનો સમાવેશ નહોતો થયો ત રીતે ભારતમાં વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીના આરંભ ઓગણીસમી સદીમાં થયાં.

ભારતીય ઈતિહાસમાં શિક્ષણની રાજ્ય પ્રણાલીની સ્થાપના એક ચાર્ટર અધિનિયમના દ્વારા ઔપચારિક રૂપથી થઈ. ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીના ઘોષણાપત્રનું નવીનીકરણ બ્રિટીશ સંસદ દ્વારા દરેક વીસ વર્ષ પછી થતું હતું જ્યારે ઈ.સ. ૧૮૧૩માં નવીનીકરણ માટે ઘોષણાપત્ર લાવવામાં આવ્યું હતું બ્રિટીશ સંસદે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને આદેશ આપવામાં આવ્યો હતો કે તે પ્રત્યેક વર્ષે સાહિત્યના પુનઃજીવન ભારતના દેશી વિદ્વાનોને પ્રોત્સાહન તેમજ બ્રિટીશ ક્ષેત્રોના રહેવાસીઓમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનના સંસ્થાપન તેમજ ઉત્તરના માટે અલગથી ૧ લાખ રૂપિયાની ધનરાશી આપવી અથવા નક્કી કરવી. આ પ્રકારે પહેલી વખત બન્યું કે મહારાની બર્તાનિયા દ્વારા શિક્ષણ માટે સરકારી રૂપથી વિતરણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી તેમજ દેશની નાગરિકોના શિક્ષણમાટે ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને દાયિત્વ આપવામાં આવ્યું.

૧.૩.૧ મોર્કિલ મિનિટસ (વિતરણ)

લોર્ડ મેકોલે જે ભારત માટે બનેલી સર્વોચ્ચ પરિષદના સભ્ય હતા. જે ઈ.સ. ૧૮૩૪ માં ભારત આવ્યા તે સમયે ભારતના ગર્વનલ જનરલ વિલિયમ બેન્ટીક હતા. મેકોલ ભારતમાં ફક્ત ચાર વર્ષ માટે રહ્યા હતા. આટલા ટુંકા સમયમાં તેમણે લાખો ભારતીયોના ભાગ્ય ને હંમેશા માટે પ્રભાવિત કરી દીધું.

અંગ્રેજીની સર્વોચ્ચતા :

લોર્ડ મેકોલ જે જનરલ કમેટી ઓન પબ્લિક ઈન્ટ્રક્શનના ચેરમેન હતા. તેમણે જાન્યુઆરી ૧૮૩૫ માં એક સ્મરણપત્ર તૈયાર કર્યું તથા પ્રસારિત કર્યું. એમને દેશના સંસ્કૃત તથા વિદ્યાઓ દેશના જ્ઞાન તથા ભાષાઓના માધ્યમથી જેમકે સંસ્કૃત, અરબી, ફારસીના વિરુદ્ધ એક નિર્ણાત્મક આધાર લઈને એમને નકાર્યો અને અંગ્રેજી ભાષાના માધ્યમથી પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનનું સમર્થન કર્યું આ વિષય પર વિચારણા ભારતીય શિક્ષણના ઈતિહાસમાં મેકોલ મિનિટસ નામથી પ્રખ્યાત થયેલ.

જેણે ભારતીય શિક્ષણ પદ્ધતિને ગહન રૂપેથી પ્રભાવિત કર્યું છે. આપણી દેશી શિક્ષણ પદ્ધતિના વિષયમાં વિચારમાં ૧૦૦ વર્ષ લાગી ગયા. જ્યારે વર્ષ ૧૮૩૭ માં મહાત્મા ગાંધીને વાર્ધા કાફેશમાં બુનિયાદી શિક્ષણનો પ્રસ્તાવ રાખ્યો અને આજે લગભગ ૨૦૦ વર્ષ ના પછી પણ મેકોલેને પ્રભાવના નાબુદ કરી શક્યા નથી. વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિ પર આજે પણ મેકોલેના પ્રભાવ કોઈ ન કોઈ સ્વરૂપે જોવા મળે છે. જેમને ભારતમાં માતા-પિતા આજે પણ પોતાના બાળકોના શિક્ષણ માટે

નોંધ

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

અંગ્રેજી માધ્યમનો વિદ્યાલયોને (સંસ્કૃત અરબી)પ્રાથમિકતા આપે છે.

મેકોલેએ અંગ્રેજીની તુલનામાં દેશી ભાષાઓને નાબુદ કરી કારણ કે તેના વિચાર પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષા બંને ભાષાઓથી ઘણી ઉપર હતી. જેના દ્વારા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તેમને ઘણાજ ઘમંડથી આ ખોટો દાવો કર્યો કે એક સારી યુરોપીય લાઈબ્રેરીની એક એકલી તિજોરી સ્મસ્ત ભારત અને અરબના પુરા સાહિત્યથી સારૂ છે. નિ:સંદેહ યુરોપીયન સાહિત્ય આંતરિક રૂપમાં આ બધાંથી શ્રેષ્ઠ હતું. તેમના અનુસાર ભારતમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ શાસક વર્ગ કરતો હતો તથા સરકારમાં બેઠેલા ઉંચા વર્ગીય મૂળ ભારતીય નિવાસી પણ આનો પ્રયોગ કરતાં અને જે વાત આપણે અરબી અને સંસ્કૃત કોલેજોમાં કરતા તે સત્યના ઉદ્દેશોમાં કામ વગરનું છે. તે તો બ્રાંતિ સમયક ઉપર ઉઠાવા માટે જે આપવામાં આવ્યું ઉદારદાન કે આનુતોષિક છે.

મેકોલેએ આગળ કહ્યું હતું કે સિમિત આર્થિક સંસાધનોના સાથે અમારે માટે આ અસંભવ છે કે આપણે બધી જનતાને શિક્ષિત કરીએ. આ સમયે આપણે આપણા પુરા પ્રયત્ન કરવા જોઈએ કે એક એવા વર્ગનું નિર્માણ કરીએ કે જે લોકો પર આપણે શાસન કરીએ છીએ તેમની વચ્ચે અને લાખો દુભાષિયાનું કામ કરો એક એવો વર્ગ જે રક્ત અને રંગથી તો ભારતીય હોય પરંતુ આપણી રૂચિઓ અને વિચારધારા નૈતિકતા તથા બુદ્ધિમાં અંગ્રેજ હોય એ વગેરે આપણે આ જવાબદારી સોપી શકે છે કે જે દેશ પણ દેશી બોલીઓના પરિસ્કૃત કરે તે બોલીઓ ઉપરાંત નામાંવલીથી ઘરગથ્થુ વિજ્ઞાનની શબ્દાવલીથી સંપન્ન કે સમુદ્ધ કરો અને તેમને ધીમે ધીમે આ યોગ્ય બનાવો કે જે સમસ્ત જનસંખ્યા સુધી જ્ઞાનને લઈ જઈ શકે. મેકોલના મિનેસ્ટ તથા ડાઉનવોર્ડ ફિલ્ડ્રેસન ધ્યોરી લોર્ડ બ્રેટીક જે એ સમયે ભારતના ગર્વનર જનરલ હતા બ્રિટીશ સામજ્યે સ્વીકાર કરી દીધો અને આદેશ દીધો કે ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીને માટે અંગ્રેજીને શિક્ષાના આધાર બની ગયા અને આપણે આજ સ્વતંત્રના પછી પણ અંગ્રેજી શિક્ષણને શ્રોંઠ માધ્યમ માનતા આવ્યા છીએ એટલું જ નહીં. અંગ્રેજી ભાષામાં શિક્ષિત વ્યક્તિને હીન માનવામાં આવે છે.

પ્રગતિ હેતુ- ૨

(૧) સંક્ષિપ્ત રૂપથી અર્ધોગામી નિસ્પંદન સિદ્ધાંતનું વર્ણન કરો.

(૨) પૂર્વીય સાહિત્યની અપેક્ષાએ મેકોલે સરકારી ફંડ (નિધિ) નો પ્રયોગ અંગ્રેજીના ઉન્નયન માટે શું કરવા માંગતા હતા.

૧.૩.૨ વુડ્સ ડિસ્પેચ

વ્યાપક શિક્ષા પ્રણાલી અને સંગઠનાત્મક રચના:- આપેલ અનુચ્છેદમાં આપણે જેવું કે કેવા પ્રકારે લોર્ડ મેકોલના મિનિસ્ટ્રિને બૈન્ટિક સરકારની શિક્ષણ નીતિને પ્રભાવિત કરી જ આગળ ૪૦ વર્ષ સુધી ચાલું. ઈ.સ. ૧૮૫૩ માં જ્યારે કંપની ચાર્ટરને નવીનીકરણના વિચાર માટે બ્રિટિશ સંસદની સામે લાવ્યા સંસદે ત્યારે ભારતની શિક્ષણ પ્રગતિની શોધ કરી. આ તપાસને આધારે કરેલી ટિપ્પણિઓ તથા પ્રસ્તાવિત સુધારાના રૂપે શિક્ષણના ચાર્ટર, જેને ઈ.સ. ૧૮૫૪માં વુડ્સ ડિસ્પેચ કહેવામાં આવે

છે જે એક મહત્વપુર્ણ વ્યાપક શૈક્ષણિક દસ્તાવેજ માનવામાં આવે છે તથા ભારતીય શિક્ષણના ઇતિહાસમાં તેનું એક અનન્ય સ્થાન છે. વુડ્સ ડિસ્પેચના દ્વારા ભારતવાસિઓની શિક્ષણની જવાબદારી થાય ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની પર નાખવામાં આવી અને સ્પષ્ટતા કરી કે કોઈ પણ અવસ્થામાં એની અવહેલના ન થાય. આ પ્રયત્નના ભારતમાં શિક્ષણને એક નવી દિશા આપવામાં આવી જેની અસર આજની ભારતની શિક્ષણ પર પડેલી જોવા મળે છે.

આ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય યુરોપીય કળાઓ, વિજ્ઞાન દર્શન તથા સાહિત્યના અંગ્રેજીના માધ્યમથી પ્રસારિત ન હતા. ભારતીય ભાષાઓના ઉન્નયનને પ્રોત્સાહિત કર્યું પણ આ ઉદ્દેશ્યમાં સંમેલિત હતા. નોકરશાહીનો ઉદ્ભવ આ શિક્ષણના એક મહત્વપુર્ણ ઉદ્દેશ્યો હતા. આ પ્રયોજન માટે જનશિક્ષણના પ્રસારને પ્રાથમિકતા આપવામાં આવી. તેને માટે ઘણી બધા પ્રથમિક માધ્યમિક અને હાઈસ્કૂલ ખોલવામાં આવી.

પહેલી વખત વુડ્સ ડિસ્પેચને દેશના પાંચેય પ્રાંત, બંગાલ, મુંબઈ, મદ્રાસ, તેમજ ઉત્તર પુર્વીય પ્રાંતમાં ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ પબ્લિક ઈન્સ્ટ્રક્શન ખોલવામાં આવ્યા. ઉચ્ચ શિક્ષણના માટે સમગ્ર સંગઠનનાત્મક વ્યવસ્થાની સાથે વિશ્વવિદ્યાલય ખોલવા માટે યોજના બનાવવામાં આવી. આ વિશ્વવિદ્યાલયોનો ઉદ્દેશ્ય પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવું તેમજ જુદા જુદા વિષયો અને ભાષાઓમાં સફળ વિદ્યાર્થીઓને ઉપાધી આપવાનું હતું. આ વિશ્વવિદ્યાલય કોલકતા, મુંબઈ તેમજ મદ્રાસમાં ખોલવામાં આવ્યું.

વુડ્સ ડિસ્પેચના દ્વારા શિક્ષણના વધારાના પાસાથી સંબંધિત અનુશંસાઓ આપવામાં આવી જેવી કે દેશભરમાં કક્ષા પ્રમાણે વિદ્યાલય પ્રાથમિક શાળા, માધ્યમિક શાળા, ઈન્ટરમિડિએટ, કોલેજ તેમજ વિશ્વવિદ્યાલયોનું નેટવર્કનું સ્થાપિત કરવું, શાળાને આર્થિક અનુદાન આપવા માટે ગ્રાંટ ઈન-એડ (સહાયક અનુદાન) પ્રણાલિ, મહિલાઓની શિક્ષા માટે વ્યવસ્થા, શિક્ષકોને પ્રશિક્ષણ તેમજ વેચવસાયિક કુશળતાનો વિકાસ, તેમજ લોકોની વ્યવસાયિક કુશળતાને માટે વિકાસ માટે ચિકિત્સા, ઈન્જિનિયરીંગ, વિધિ (કાનુન) તેમજ વ્યવસાયિક શિક્ષણની અન્ય સંસ્થાઓ.

વુડ્સ ડિસ્પેચનું મહત્વ એ માટે હતું કે આના વડે ભારતને ભાવિ વિકાસનો માટે ઘણી બધી મૂલ્યવાન તેમજ મૂળભુત અનુશંસાઓ કરવામાં આવી. કેટલાક મુદ્દા જેવા શિક્ષણનું કક્ષામાં વિભાજન શિક્ષણનું માધ્યમ વગેરે વુડ્સ ડિસ્પેચે એક નવી દિશા પ્રદાન કરી અને ભારતના ભાવિ શૈક્ષણિક વિકાસ માટે નવી યોજનાઓનો પ્રસ્તાવ મુક્યો. આ દસ્તાવેજનું મુખ્ય પ્રવધાનનો ઐતિહાસિક મહત્વ છે. આનાથી માધ્યમિક શિક્ષણને અને અમુક સીમા સુધી પ્રાથમિક શિક્ષણને પણ મહત્વ મળ્યું. એવું જોવામાં આવ્યું કે વુડ્સ ડિસ્પેચની અતિ મહત્વપુર્ણ અનુસંજ્ઞાઓને ઘણા સમય સુધી કાર્યનુસારી નથી કરવામાં આવી અને અમુક અંશે અવ્યવસ્થિત રીતે કાર્ય કરવામાં આવ્યું વુડ્સ ડિસ્પેચનું પ્રથમ વર્ષ સરકારી સંસ્થાઓમાં કમિક આગળ વધ્યું પણ ક્રિશ્ચિયન મિશનરીઓને છોડીને બીજા નિજી પ્રયત્નોને પ્રોત્સાહન મળ્યુ નહીં.

જન શિક્ષણનો પ્રસાર યોજના સાકાર પ્રસાર થઈ નહીં કે વર્નાક્યુલર ઉચ્ચ શાળાની સ્થાપના કરી શકાઈ નહીં. આમાં સર્વાધિક સાક્ષરતામાં પણ કોઈ વિશેષ યોગદાન નથી આપવામાં આવ્યું એક શતાબ્દીના પછી પણ વુડ્સ ડિસ્પેચ ભારતીઓની આકાંક્ષાઓની ઓળખી શકી નહીં. જેમ કે આપે જાણોછોકે સને ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ પછી તુરંત જ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીને બરખાસ્ત કરવામાં આવી અને સરકાર સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની નીચે કાર્યાન્વિત થઈ. ફળસ્વરૂપે સામ્રાજ્યના દૃઢકરવાનો પ્રયાસ શરૂ થઈ ગયો અને શિક્ષણની અમુક સીમા સુધી ઉપેક્ષા કરવામાં આવી.

(ઓળખ)

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

પ્રગતિ હેતુ-૩

(૧) વુડ્સ રિસ્પૈચની મુખ્ય બે અનુસંજ્ઞાઓ (અનુશાસન) કઈ હતી.

(૨) વર્તમાન શિક્ષણ પ્રણાલીનો કયો પાસું વુડ્સ રિસ્પૈચથી વધારે પ્રભાવિત થયું હતું.

૧.૩.૩. હંટર કમિશન

શિક્ષણનું વ્યાવસાયીકરણ:- મુડ્સ રિસ્પૈચ (૧૮૫૪) ની અનુસંજ્ઞાઓની કાર્યપદ્ધતિની ઓળખ કરવાના હેતુ ઈ.સ. ૧૮૨૨ માં હંટર કમિશનની સ્થાપના કરવામાં આવી. જેના કારણે વિદ્યાલય શિક્ષણને હાઈસ્કુલમાં બે ધારા બનાવીને સરળ કારીગત બનવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. જેમાંથી એકમાં ભણવાવાળો બાળકો વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ માટે જઈ શકતા હતા. તેમજ બીજી બાજુ બાળકો વાણિજ્ય, વ્યવસાયિક તેમજ તકનિકી શિક્ષણ અપનાવી શકતા હતા. વિદ્યાલયના પાઠ્યચર્ચાને જુદા જુદા રૂપ આપવાનું તથા વ્યવસાયિક શિક્ષણ શરૂ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. તેમજ હંટર કમિશનનું વિશિષ્ટ અનુશાસન તથા વ્યાપારી, વ્યાવસાયિક કે બિન સાહિત્યિક શિક્ષણ પર વિશેષ બળ દેવા ઉપરાંત ન જનતાને કે ન સરકારને આ પ્રયોગિક સુજાવનું મહત્વ સમજ્યું. ફળસ્વરૂપ તેની અનુશાસનને પુર્ણ રૂપથી ઉપક્ષિત કરવામાં આવ્યું. આ દિશામાં પાછળના ૧૫૦ વર્ષોમાં કે સ્વતંત્ર ભારતમાં કોઈ ખાસ વિકાસ નથી થયો.

૧.૩.૪ વિશ્વવિદ્યાલયો સંબંધિત આયોગ :-

વિશ્વવિદ્યાલય નિયંત્રણનો અધિન વિદ્યાલયનું શિક્ષણ :- બ્રિટિશ શાસનમાં સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોની અવસ્થા તથા ભવિષ્યની ઓળખ કરવાના હેતુથી ઈ.સ. ૧૮૦૨ માં એક નવા આયોગની સ્થાપના કરી. આ આયોગએ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા સંબંધી કોલેજોને કઠોર પર્યવેક્ષણ તેમજ સંબંધિતતા માટે કઠોર શરતો તેમજ પાઠ્યચર્ચા તેમજ પરીક્ષા પ્રણાલીમાં મુખ્ય પરિવર્તન આયોગના અનુશાસનના ફળસ્વરૂપ વિદ્યાલય શિક્ષણ માટે એક મહત્વપુર્ણ વાત એ હતી કે માધ્યમિક વિદ્યાલયોમાં વિશ્વવિદ્યાલયોના નિયંત્રણમાં લાવવામાં આવ્યા. ઈ.સ. ૧૮૦૪ માં પારિત વિશ્વવિદ્યાલય અધિનિયમના અંતર્ગત વિદ્યાલયની માન્યતા વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા આપવામાં આવશે. અને આ ઉદ્દેશની પુર્તિ માટે જરૂરી નિયમો અને અધિગમ નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા.

૧.૩.૫ સેડલર આયોગ :-

ઈન્ટરમિડિએટ કોલેજ :- આગળના મહત્વ પૂર્ણ વિકાસ જેવા કે સેડલર આયોગ ઈ.સ. ૧૮૧૭ને અનુભવ્યા વિશ્વવિદ્યાલય સુધારાની દ્રષ્ટિથી માધ્યમિક શિક્ષામાં સુધારો લાવવાની જરૂરિયાત પુરી થઈ હતી. આ કિસ્સામાં કોલેજ શિક્ષાના બે શાખા શાસનમાં સંસ્તુતિ મેટ્રીક્લેશન પરીક્ષાને પછી બદલે ઈન્ટરમિડિએટ પરીક્ષા પછી કરેલી અને ઈન્ટરમિડિએટ કોલેજોની શરૂ કરવામાં ઉપાય આપવા જેમાં કલા, વિજ્ઞાન, સારવાર, ઈન્જિનિયરીંગ, શિક્ષણ જેવી શિક્ષા આપવામાં આવતી હતી. આ પાઠ્યચર્ચા ચલાવવા માટે આ સ્વતંત્ર સંસ્થા ખોલવામાં આવે તકનિકી અથવા તેમને એક વિશેષ હાઈસ્કુલો સાથે જોડી આપવામાં આવે. પછી સેડલર આયોગને આ અનુશાસની બોર્ડ ઓફ

નોંધ

સેકંડરી અને ઈન્ટરમિડિએટ એજ્યુકેશન સ્થાપના કરવામાં આવી જે અંતર્ગત માધ્યમિક શિક્ષણ પ્રશાસન અને નિયંત્રણ આવ્યું જેનાથી આજના આ પ્રકારની સ્થિતિ અને જુનિયર કોલેજની કલ્પનાના બીજ વાવ્યા. સૈડલર આયોગનો રીપોર્ટ વધારે વ્યાપક હતો અને ભારતના અલગ અલગ વિશ્વવિદ્યાલયોને આ આયોગનો ઉપાય સ્વીકાર કર્યો હતો. આ પહેલી વાર થયું હતું કે કોઈ આયોગને ઈન્ટરમિડિએટ વર્ગખંડમાં હાઈસ્કૂલની સાથે જોડાવવા અને હાઈસ્કૂલ તથા ઈન્ટરમિડિએશિક્ષણના નિયંત્રણ હેતું બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન બનાવ્યું.

૧.૩.૬ હાર્ટગે સમિતિ

દેશમાં શિક્ષણની સ્થિતિની શોધ કરવાના ઉદ્દેશમાં ઈ.સ. ૧૯૨૮માં હાર્ટગ સમિતિની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. આ સમિતિએ બોલી કરી હતી કે વિશ્વવિદ્યાલયની મેટ્રીયુલેશન પરીક્ષા હવે બધા માધ્યમિક પાઠ્યચર્યામાં બધાથી પ્રમુખ અથવા પ્રબળ થશે. આ ખામીને દુર કરવા માટે સમિતિને અનુશાસનની વધારે મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ કોઈ વ્યવસાયમાં જોડાવવા માટે ઈચ્છતા હોય અને એમના માટે માધ્યમ સ્કૂલ પછી વિદ્યાલય વધારે વિવિધ પાઠનાક્રમોમાં સમજાવતું હોવું જોઈએ. સમિતિમાં ઓ પણ વિનંતિ કરવામાં આવી હતી કે અનેક બાળકોમાં માધ્યમિકસ્કૂલ પાસ કરીને પછી ઓધોગિક તથા વેપારિક ક્ષેત્રોમાં મોકલવામાં આવશે. જ્યાં ટેકનિકલ તથા ઓધોગિક શાળામાં તેમને વિશેષ શિક્ષણ માટે તૈયાર કરવામાં આવશે. આ સમિતિમાં અધ્યાપકિય શિક્ષણ તથા માધ્યમિક શિક્ષકોની સેવા સમીક્ષા પછી કરી હતી.

૧.૩.૭ સપરૂ સમિતિ

વિવિધ વ્યાવસાયિક પાઠ્યક્રમો :- સપરૂ સમિતિની નિયુક્ત ૧૯૩૪માં ઉત્તર પ્રદેશની સરકારને ઉત્તર પ્રદેશમાં બેરોજગારીના કારણોની શોધ કરવાના હેતું સ્થાપિત કરી. સમિતિના હેતુએ હતો કે આપણી શિક્ષા પ્રણાલી વિદ્યાર્થીઓને માત્ર પરિક્ષાઓ અને ડિગ્રીઓ માટે તૈયાર કરતી હતી. જીવનમાં કોઈ વ્યવસાયને માટે નહીં. સમિતિએ માધ્યમિક સ્તર અને વિવિધ પાઠ્યક્રમોની જરૂરિયાતને જોઈને. આ સમિતિએ નીચે મુજબના સુચન કર્યા.

- (૧) માધ્યમિક સ્તર પર વિવિધ પાઠ્યક્રમ લાગુ કરવામાં આવે જેમાંથી એક વિશ્વવિદ્યાલય ડિગ્રીની તરફ લઈ જતા હોય.
- (૨) ઈન્ટરમિડિએટ સ્ટેજને સમાપ્ત કરી દેવામાં આવે અને માધ્યમિક શિક્ષણની અવધિ એક વર્ષ વધારે દેવામાં આવે.
- (૩) અન્ય માધ્યમિક સ્તરથી જ વ્યવસાયિક શિક્ષા પ્રશિક્ષણ આરંભ કરી દેવામાં આવે.
- (૪) વિશ્વવિદ્યાલયના ડિગ્રી સ્તરને ત્રણ વર્ષ કરી દેવામાં આવે.

૧.૩.૮ અર્બાટ વુડ પ્રતિવેદન (રિપોર્ટ)

પોલિટેકનિક:- સેન્ટ્રલ એડવાઈઝરી બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશનના વર્ષ ૧૯૩૫ના પ્રસ્તાવનું પાલન કરતા વર્ષ ૧૯૩૬માં બે વિશેષજ્ઞ સલાહકાર શ્રી અબોટ તથા વુડને સરકાર દ્વારા આમંત્રિત આપવામાં આવ્યું જેથી સરકારને વ્યવસાયિક શિક્ષણની સમસ્યા પર સલાહ આપી શકે. અબોટ તેમજ વુડની આ વિશેષ સમિતિએ પોતાના રિપોર્ટ ઈ.સ. ૧૯૩૭માં પ્રસ્તુત કર્યો આ રિપોર્ટમાં વ્યવસાયિક સંસ્થાઓનું એક પુર્વ વ્યુત્ક્રમ આપવામાં આવ્યો જે તે સંસ્થાઓને સમાનાંતર હતો કે જે સામાન્ય શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા. આ સંસ્થા નિયમના પરિણામ સ્વરૂપ એક નવા પ્રકારની તકનિકી શિક્ષણ સંસ્થાનો વિકાસ થયો જેને પોલિટેકનિક નામ આપવામાં આવ્યું કેટલાક રાજ્યોમાં પોલિટેકનિકમા તકનિકી

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

વ્યાપારિક કે કૃષિ સંબંધી હાઈસ્કૂલનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો જે બિન સાહિત્યિક શિક્ષણ પ્રદાન કરતા હતા.

૧.૩.૯ જાકિર હુસૈન સમિતિ પ્રતિવેદન

વાર્ધા સ્કીમ (૧૯૩૭ બેઝિક શિક્ષણ):- ઈ.સ. ૧૯૩૭માં જ્યારે સાત રાજ્યોમાં દેશી (મુળ ભારતીયોના) નિવાસીઓના પ્રતિનિધિઓ સાથે રાજકીય સરકાર બનાવવામાં આવી તો તેમણે પોતાનું ધ્યાન શૈક્ષણિક સુધારા પર આપ્યું. ઓક્ટોબર ૧૯૩૭માં વર્ધામાં એક અખિલ ભારતીય રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક સંમેલન આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ સંમેલનમાં મહાત્મા ગાંધી દ્વારા સુચિત આ પ્રસ્તાવ સાબિત કરવામાં આવ્યો છે કે રાષ્ટ્રીય પદ દરેક બાળકોને સાત વર્ષ સુધી મફત તેમજ જરૂરી શિક્ષણ માતૃભાષાના માધ્યમથી આપવામાં આવે. આ શૈક્ષણિક પ્રક્રિયામાં થયેલા ઉત્પાદન કાર્યને કેન્દ્રમાં રાખવામાં આવે. વિકસિત કરવામાં આવેલી બધીજ યોગ્યતા કે પ્રશિક્ષણ ત્યારેના સંમેલનની એક અપેક્ષા હતી કે આ પ્રણાલી આત્મનિર્ભર હોય અને અંતમાં અધ્યાપકોને વેતનની પુર્ણતા કરવામાં આવે. આ ઉપરાંત ડૉ. જાકિર હુસૈન ની અધ્યક્ષતામાં એક સમિતિનું આયોજન કરવામાં આવ્યું. આ સમિતિએ પોતાનું પ્રથમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સ્કીમ તૈયાર કરી એનો રિપોર્ટ ૨ ડિસેમ્બર ૧૯૩૭ માં પ્રસ્તુત આ સ્કીમ વાર્ધ સ્કીમમાં બેઝિક શિક્ષણના નામથી જાણીતું થયું. આ સ્કીમને મુખ્ય લાક્ષણિકતા નીચે પ્રમાણે હતી.

- (૧) સંપૂર્ણ શિક્ષણ કઈ બેઝિક શિલ્પ, ઉદ્યોગ અથવા વ્યવસાયના શિક્ષણનું કેન્દ્ર ગણાતું હોય તે અપાઈ હોય. તેનો આશય સામાન્ય શિક્ષણના સાથે કઈ શિલ્પકલાનું અધ્યાપન ન હતું પરંતુ શિક્ષણને કોઈ બેઝિક શિલ્પકલાની મેળવણીથી સમવાય વિધિ દ્વારા ભણવાનું- શીખવાનું છે. આ કાર્ય આધારિત શિક્ષણ કહીએ છીએ.
- (૨) શિક્ષણ આ ત્યાં સુધી આત્મનિર્ભર અથવા સ્વાવલંબી હોવું જોઈએ કે જેમાંથી અધ્યાપકોના વેતન પણ આપી શકાય છે. તેનો ઉદ્દેશ્ય વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું શિક્ષણ પુરૂ કર્યા પછી સ્વાવલંબી બની શકે.
- (૩) દરેક વિદ્યાર્થીના જીવનમાં હાથ દ્વારા કરેલા કાર્યમાંથી કમાતા શીખવું જોઈએ. આ જ કારણ છે કે શારીરિક કીર્તિજોર આપે છે. આ શિક્ષણ અહિંસાત્મક પણ હશે કારણ કે કોઈ માણસ બજાની જીવીકા છીનવી નહી શકે.
- (૪) અધિગમના સંબંધ ગહન રૂપમાં, ઘર, સમુદાય અને બાળકોને જીવન આધારિત ક્રિયાલાયના આધારે કર્યું છે તે સિવાય કુટીર ઉદ્યોગ અને વ્યવસાયોથી આ દર્શનના

શૈક્ષણિક જાતિઓ અને વિશેષતા પ્રાથમિક શિક્ષણ તથા નિ:શુલ્ક અનિવાર્ય શિક્ષણ પર એટલો ગાઢ પ્રભાવ પડ્યો છે તેને ભારતના સંવિધાનમાં પણ સ્થાન મળી ગયું.

ઉપર્યુક્ત પ્રશિક્ષણને સમજવું :- અહીં શારીરિક તથા માનસિક રૂપથી વિકલાંગ બાળકોની શિક્ષણની શરૂઆત કરવામાં જરૂરી શારીરિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં સામાજિક તથા મનોરંજન સંબંધિત ક્રિયા કલા સાથે જોડાયેલું તથા કેન્દ્ર અને પ્રાંતોમાં શિક્ષણ વિભાગમાં સંમલિત કરવામાં આવ્યું.

૧.૩.૧૦ સાર્જટ રિપોર્ટ

સાર્જટ રિપોર્ટ એવી વ્યાપક સ્કિમ હતી જેમાં શિક્ષણના અનેક સ્તર તથા પાસા પુર્વ પ્રાથમિક, પ્રાથમિક હાઈસ્કૂલ તથા વિશ્વવિદ્યાલય શિક્ષણ અને સાથેસાથે તકનિકી વ્યવસાયી અને સાર્વત્રિક શિક્ષણ સમાવિષ્ટ હતું. અધ્યાયન સંવૃત્તિ એ મહત્વ આપવામાં આવ્યું. શિક્ષકોના પગાર

અથવા શિક્ષણ બદલી નાખવામાં આવ્યું. દેશમાં બેરોજગારીની સમસ્યા પર વધારે વિચાર કરવામાં આવ્યો અને માનવામાં આવ્યું કે શિક્ષણમાં જ એનું સમાધાન છે આ સંસ્તુતિયોને સ્વતંત્ર ભારત શિક્ષણ માટે લેવામાં આવેલો એક ખાસ આધાર પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો.

૧.૪ સારાંશ

આ પાઠમાં આ પાઠ્યક્રમનો શીર્ષક આપવામાં આવે છે કે ભારતમાં શરૂ થયેલું શિક્ષણ સામાજિક સાંસ્કૃતિ પરિપ્રેક્ષ્ય પહેલો પાઠ છે આ પાઠમાં પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલીથી લઈને સ્વતંત્રતા સુધીની ભારતીય શિક્ષણના વિકાસને દર્શાવા માટેનો પ્રયાસ કર્યો છે. આ પાઠમાં વૈદિક કલામાં પ્રચલિત શૈક્ષણિક પ્રવિધિઓનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરેલું છે. આ સમયમાં શિક્ષણને વધુ મહત્વ આપવામાં આવતું હતું તે ઉપરાંત જ્ઞાનને વ્યક્તિની ત્રીજી આંખ ગણવામાં આવતું હતું. શિક્ષણનો છેલ્લું લક્ષ્ય શક વગરની વાસનાઓ તથા નફરતોથી મુક્તિ મેળવવાની હતી, સંસારિક કામકાજમાં સંપાદન વ્યક્તિની કુશળતાને વધારવા સિવાય પડતું જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ પંડિતાઈ પ્રાપ્ત કરવું પોતે તથા બહારના વિશ્વને સમજવા માટે પણ હતું. આધ્યાત્મિકતા, ચારિત્ર્ય નિર્માણ સંસ્કૃતિનું સર્જન પરિક્ષણ તથા પ્રસારણ એ પણ શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્યોમાં સમાવિષ્ટ હતું. એ સમયે શિક્ષણ ગુરૂકુળ પદ્ધતિમાં આપવામાં આવતું. આ ગુરૂકુળવસ્તીથી થોડા જ દુર હતો. ગુરૂની દ્રષ્ટીમાં બધા એક સમાન હતા ભલે તેમની સામાજિક પ્રતિષ્ઠા ગમે તેવી હોય ગુરૂ સમાજના એક વધુ સન્માનિત વ્યક્તિ સમજવામાં આવતા હતા તે પોતાના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણના રક્ષક હતા. અધ્યાપન કાર્ય મૌખિક રૂપમાં, ચર્ચામાં, વાદવિવાદ વાતચીત કરી સંભળાવીને આપવામાં આવતું હતું.

આ ગુરૂકુળ પ્રણાલી મધ્યકાળમાં અમુક પરિવર્તનોને સાથે ચાલતી હતી ગુરૂકુળ સિવાય મુસલમાન વિદ્યાર્થીઓ માટે મસ્જિદોના મકતબ તેમજ મદરેસા ખોલવામાં આવ્યા જેવો મુલ્લા અને મોલવી એમને શિક્ષણ આપતાં આ એમના માટે ઈસ્લામિક ધર્મનું શિક્ષણ હતું. મધ્યકાળના છેલ્લા સમયમાં વિદેશોમાંથી અમુક મિશનરી ભારતમાં આવી અને એમને બેજિક શિક્ષણનો પ્રચાર પ્રસાર શરૂ કર્યા ચર્ચામાં આ શિક્ષણ અંગ્રેજી માધ્યમથી આપવામાં આવતું પરંતુ મંદિરોમાં સંસ્કૃતના મધ્યમથી અને મદ્રાસમાં ફારસી ભાષામાં આ શિક્ષણ અપાવા લાગ્યું. આ પરંપરા ત્યાં સુધી ચાલી જ્યાં સુધી ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપનીની સ્થાપના ન થઈ. અને બરતાનિયા શાસન આમાં સામેલ ન થયું ત્યાં સુધી.

પરંતુ ભારતમાં વર્તમાન શિક્ષણ પદ્ધતિના શ્રી ગણેશ મેકોલેના મિનિટ્રોસ આધારિત થયો ૧૮૩૫માં લોડ મકોલ બ્રિટિશ સંસદને મેકોલે ભારતમાં લગભગ ચાર વર્ષ માટે રહ્યા પરંતુ એના દ્વારા અપાયેલી શિક્ષણ પ્રણાલીએ ભારત અને ભારતિઓ પર એવી છાપ છોડી જેનો પ્રભાવ લાખો ભારતીય પર સદૈવ રહ્યો છે.

આ પછી આ પાઠમાં બુડ્સ ડિસપેચ (૧૮૫૩) પર ચર્ચા કરી જેના માધ્યમમાં ભારતીય શિક્ષણના પ્રણાલી બંધ થઈ અને એક વ્યવસ્થિત રચના આપવામાં આવી વુડના ડિસપેચ એક વ્યાપક અને મહત્વ પૂર્ણ આલેખ છે. જેનું ભારતીય શિક્ષણના એક ઈતિહાસમાં અનુપમ સ્થાન છે. આ પછી આ પાઠમાં હંટર આયોગની અનુસંજ્ઞાઓ પર ચર્ચા કરી અને જે શિક્ષણમાં વ્યવસાયિકીકરણ પછી પ્રકાશ પાડ્યો અને આ આયોગનો ભારતીય શિક્ષણ ના મહત્વપૂર્ણ યોગદાન સમજવામાં આવ્યું. ૧૯૦૨ માં વિશ્વવિદ્યાલયોને માટેના નિયંત્રણની વાત છે. પછી આ પાઠમાં આટેક્સ સમિતિ તેમજ સકુ અને અબ્બોટ વુડ ના પ્રતિવેદન પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. ત્યારબાદ જાકિર હુસૈન સમિતિના રીપોર્ટ (વર્ધા)સ્કીમ પર થોડો પ્રકાશ પાડ્યો છે. સાર્જમ્ટ સમિતિનો સંબંધ પ્રાથમિક શિક્ષણના

નોંધ

નોંધ

ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી - I

સાર્વજનિકીકરણથી છે પર રહ્યો છે તેની ચર્ચા કરવામાં આવી. તે સારજન્ટ રીપોર્ટ એક એવી વ્યાપક સ્કીમ હતી જેમાં શિક્ષણના બધાજ પાસાઓ પર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ સંસ્તુતિઓને સ્વતંત્ર ભારતના શિક્ષણ માટે વિચારવાનો એક માર્ગ પ્રશસ્ત કર્યો છે.

૧.૫ સંદર્ભ ગ્રંથ - કટલાંક ઉપયોગી પુસ્તકો

- ૧ એટલેકર એ.એસ. (૧૯૫૧) એજ્યુકેશન ઈન એસિયન્ટ ઈન્ડિયા નંદ કિશોરા અને બ્રોસ એજ્યુકેશનલ પબ્લીશર્સ (ફોર્ષ એડીશન) બનારસ .
- ૨ ગર્વમેન્ટ ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૬૫) મિનીટ્રસ બાય ધ હોનેરેબલ ટી.બી. મેક્યુલરી- ડેટેડ ધ સેકન્ડ ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૫ બ્યુરો ઓફ એજ્યુકેશન સીલેક્શન ફોમ એજ્યુકેશનલ રેકોર્ડ્સ પાર્ટ ૨ (૧૭૮૧-૧૮૩૯) એડીટેડ બાય એચ.શાર્પ કલકતા- સુપ્રિમેન્ટેન્ડર ગર્વમેન્ટ પ્રિન્ટીંગ ૧૯૨૦ (રીપ્રિન્ટ) દીલ્હી નેશનલ એર્ચીવ્સ ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૬૫- ૧૦૭- ૧૧૭)
- ૩ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-10)
- ૪ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-12)
- ૫ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-24)
- ૬ મેક્યુલર્સ મિનિટ- ૧૯૩૫ (P-34)
- ૭ [http_ //www એજ્યુકેશન nic.in/\(d 50 years/g/w/ 16/ow16301.htm](http://www.nic.in/(d%2050%20years/g/w/16/ow16301.htm) એજ્યુકેશન કમિશન કમિટી ઈન રેટરોસ્પેક્ટ (રીટ્રાઈવેટ ઓન ૧૫.૦૮.૨૦૧૧)
- ૮ રીપોર્ટ ધ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન, કમિશન (રાધાક્રીષ્ણ કમિશન) ૧૯૪૮-૪૯, **vol- 1, pp.20-21** સી અલ્સો રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન (મુટલીયર કમિશન) ૧૯૫૨ (**p-11**)
- ૯ રીપોર્ટ ઓફ ધ યુનિવર્સિટી એજ્યુકેશન કમિશન વોલ-૧ **op.cit, pp 22- 23** એન્ડ રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન **op.cit pp.11- 13** સી અલ્સો.
- ૧૦ મુખર્જી **SN (1966)** હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન્ડિયા (**pp. 167-68**)
- ૧૧ મુખર્જી (**op. 187-189**)
- ૧૨ **ibid. (pp. 13-14)**
- ૧૩ રીપોર્ટ ઓફ ધ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન કમિશન **opcit (pp. 14-15)**
- ૧૪ નુશુલ્લાહ સૈયદ અને નાયક **J.P (1951)** હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન ઈન્ડિયા મેકમીલન બોમ્બે.
- ૧૫ ચૌબ, **S.P.** હિસ્ટ્રી ઓફ ઈન્ડિયા એજ્યુકેશન વિનોદ પુસ્તક મંદિર આગ્રા- ૨૦૦૫
- ૧૬ વર્ધા એજ્યુકેશન સ્કીમ ૧૯૩૭.[http://www education, nic.in/cd50 years/9/52/4U/524Uo101, htm](http://www.education.nic.in/cd50years/9/52/4U/524Uo101.htm)
- ૧૭ ધ સારજન્ટ રીપોર્ટ (૧૯૪૪) રામનાથ શર્મા રાજેન્દ્ર કુમાર શર્મા (૧૯૬૬) હિસ્ટ્રી ઓફ એજ્યુકેશન ઈન ઈન્ડિયા, એટલાન્ટિક પબ્લીશર્સ તેમજ ડ્રીસ્ટ્રીબ્યુટર
- ૧૮ <http://lem.wikipedia.org/wiki/megracrata>